

חטיבת עבודה צבאית: הניסיון למיליטריזציה של כוח העבודה במלחמת העצמאות

יצחק גרינברג

הרעיון של חטיבת עבודה צבאית

בתקופת המנדט התרכזו בחיפה מפעלים ושירותים כלכליים חיוניים ביותר למשק בארץ-ישראל ובעיקר למגזר היהודי - למדינה שברוך - בענף הדלק, התחבורה הפנימית והחיצונית והתקשורת. הכוונה לנמל, לבתי הזיקוק, לחברות הדלק, לדואר - לרבות שירותי טלגרף וטלפון, לרכבת ולשדה התעופה. במקומות עבודה אלה עבדו יהודים וערבים גם יחד, אבל היהודים היו מיעוט מכלל העובדים. בסוף שנת 1947 עבדו בנמל כ-500 פועלים יהודים לעומת 1500 ערבים; בבתי הזיקוק עבדו כ-400 פועלים יהודים לעומת 2000 ערבים; בבתי-המלאכה של הרכבת נמנו כ-150 פועלים יהודים ו-1000 פועלים ערבים.¹ גם השמירה במפעלים הללו, במידה שהיתה, הופקדה בעיקר בידי גופים ערביים: הלגיון הערבי, שוטרים ונוטרים ערבים. העובדים היהודים לא יכלו לבטוח בשמירה זו, והיא אכן הכויבה בשעת מבחן. מספרם המועט של העובדים היהודים במפעלים ובשירותים כלכליים חיוניים היה בראש ובראשונה תוצאה של תנאי עבודה נחותים, כגון שכר ירוד. בדיון במועצת פועלי חיפה בחודש נובמבר 1947 נאמר: 'מאמצים עצומים יש לעשות בכדי להכניס יהודים לנמל. [...]. בכדי שיהיה שם פועל יהודי צריך שיהיה לו קיום ותנאים. [...]. צריך ליצור כוח משיכה לפועל יהודי'.² כמו כן דובר על הצורך להעמיק את המיכון ולהרחיבו, שכן 'פועל יהודי לא יעשה מה שהערבי יכל לעשות'.³

לאחר שהחליטה עצרת האו"ם על הקמת שתי מדינות בארץ-ישראל, ב-29 בנובמבר 1947, החמיר מצב הביטחון. בחיפה גאה המתח בין יהודים לערבים ורבו התקריות ביניהם, ובד בבד גדלה הסכנה לעובדים היהודים במקומות העבודה המעורבים. ב-30 בדצמבר 1947, לאחר שהטילו אנשי האצ"ל פצצה ממכונת נוסעת

1. ז' אהרונוביץ, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות 1/48, 1.12.1947-31.1.1948, אה"ע.
2. פפרצ'יק, ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה, 9.11.1947, אה"ע 250/IV.
3. אפרת, שם, שם.

והרגו שישה ערבים ופצעו עוד כמה עשרות שעמדו בשערי בתי הזיקוק, תקפו הערבים את העובדים היהודים במפעל ועשו בהם טבח: 41 יהודים נהרגו ו-48 נפצעו.⁴ הסיכון הבטחוני ליהודים במפעלים חיוניים מעורבים, ובעיקר הטבח בבתי הזיקוק, פגמו בנכונותם של הפועלים היהודים לעבוד בהם: 'הסכנה הצפויה לחיי עובדים יהודים במפעלים מעורבים הנמצאים בחלקם בסביבה לא יהודית - היא טריון בפני חדרה נוספת של יהודים למקומות עבודה אשר ערכם החיוני למאמץ המלחמה והמדינה הוא למעלה מכל ספק'.⁵ לאחר שהשתלטו היהודים על חיפה באפריל 1948 אמנם תלפה הסכנה לעובדים היהודים במפעלים ובשירותים החיוניים, אבל נוצר מחסור חריף בידיים עובדות, שכן הפועלים הערבים נטשו אותם ואילו העובדים היהודים גויסו למשימות ביטחון. זאת ועוד, העבודה הקשה בנמל - וייתכן שגם במקומות עבודה אחרים - היתה תמריץ שלילי לפועלים יהודים; גם אחרי שחרור חיפה סירבו הללו לעבוד בנמל.⁶

בהנהגת היישוב ובהסתדרות שררה דאגה רבה מפני אובדן האחיזה היהודית במפעלים ובשירותים כלכליים חיוניים ומפני השבתתם. אחרי הטבח בבתי הזיקוק הוהיר פנחס לוביאניקר (לבון), מראשי ההסתדרות, מפני הפסקת הזרמת הדלק למשק היהודי, ואמר שהדבר עלול להיות

מכה אנושה למשק כולו; ולא רק למשק, אלא גם לכוח ההגנה העברי, לצעם כוח עמידתנו. [...] הוא הדין בעניין הדואר. אינני צריך לתאר את המצב. הפסקת העבודה בדואר - זה אומר הפסקת תנועה נוספת. ובמצב הכלכלי של הארץ, כאשר התנועה הרגילה היא בין כך מקוצצת באופן אכזרי, הרי זה אומר השלמת התמונה של אנרכיה ותוהו ובוהו. [...] הוא הדין בנמל חיפה, אם כי בנמל מצבנו באופן יחסי הטוב בהשוואה לכל השטחים האחרים.⁷

חודשים אחדים לאחר מכן ציין יוסף קרלנבוים (אלמוגי) ממועצת פועלי חיפה בישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות, ש'הנמל פרוץ [...] אם לא נוסף עכשיו 500 פועלים יהודים לנמל - זה יוצא מרשותנו. בענין רכבת ודואר אתם יודעים. אם לא נדאג מיד להכנת קאדר של אנשים לדואר ורכבת - הכל יצא מרשותנו. גם בעיית שדה התעופה קיימת'.⁸ נעשו נסיונות להשיג עובדים יהודים למפעלים ולשירותים

4. במקורות שונים יש נתונים סותרים על מספר ההרוגים בטבח בבתי הזיקוק: זינגר וסלוצקי מדברים על 41 הרוגים. ראה: מ' זינגר, 215 ימים ששינו פני מולדתנו, חיפה 1966, עמ' 86; י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק ב, תל-אביב 1972, עמ' 1543. ד"ר מ' נאור, לעומת זה, מדבר על 39 הרוגים יהודים. ראה: מ' נאור (עורך), לכסיקון כוח המגן היהגנה, תל-אביב 1992, עמ' 72.
5. 'חטיבות עבודה' (הצעה) (שמסר א' חושי), מצורפת למכתב מאת ד' הורוביץ אל ד' בן-גוריון, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, 21.4.1948, א"צ 580/56/90.
6. י' קרלנבוים, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 18.8.1948, אה"ע.
7. פ' לוביאניקר, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות 1/48, 31.12.1947-1.1.1948, אה"ע.
8. י' קרלנבוים, פרוטוקול ישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות, 10.3.1948, אה"ע.

החיוניים גם בדרך של שכנוע וגם באמצעות ריתוק, אבל הדבר לא עלה יפה. הסיכוי לשכנוע יהודים להשתלב במקומות עבודה חיוניים היה קלוש כל עוד שרר בהם סיכון בטחוני וכל עוד שיווע המגזר הפרטי לידיים עובדות והציע תנאי שכר טובים יותר.⁹ הניסיון לרתק עובדים למפעלים ולשירותים חיוניים לא עלה יפה עקב ארגון לקוי ופיריון עבודה נמוך, וגם משום שחלק מן העובדים לא באו כלל למקומות העבודה שאליהם רותקו. על-פי צו של מועצת הפועלים רותקו 800-900 פועלים לעבודות נמל, אבל כרבע מהם לא באו כלל לעבודה, ובמשמרת הלילה שרר מחסור של קבע בידיים עובדות.¹⁰ זאת ועוד, היתה מידה של שחיתות בהקצאת האישורים לעובדים מרותקים, ששוחררו לשם כך מגיוס למסגרת צבאית. על-פי דיווח של אלמוגי לכן-גוריון נוצרה בקרב הכוחות הלוחמים התמרמרות נגד ההפליה המשוערת של השארת כוחות לחימה כה רבים ללא בקורת קפדנית, ללא אימונים צבאיים, ללא יעילות בעבודה וגמנעיים מלהשתתף בעבודות ביצורים ושמירות בתורנות.¹¹ מועצת פועלי חיפה עשתה עוד ניסיון להקל את מצוקת המחסור בעובדים במפעלים חיוניים ותבעה ממקומות העבודה בעיר להפריש 10% מעובדיהם לעבודה במפעלים הללו.¹² ואולם גם הניסיון הזה לא עלה יפה.

דרך אחרת לגיוס עובדים היתה באמצעות מיליטריזציה של כוח העבודה; היוזמה בעניין זה צמחה במועצת פועלי חיפה בחודשים הראשונים של שנת 1948. קשה לדעת מי היה אבי הרעיון - במאמרו 'בניין מוסדות בתפישת בן-גוריון' טוען משה ליסק שבן-גוריון היה סבור שאבי הרעיון להקים גדודי עבודה הוא אלמוגי.¹³ מכל מקום, אבא חושי, מזכיר מועצת פועלי חיפה, הוא שנטל את היוזמה לידיו. הרעיון נדון לראשונה לא אחרי קבלת החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, וגם לא סמוך לטבח בבתי הזיקוק, אלא רק בפברואר 1948, אחרי שובו של אבא חושי מארצות-הברית. את תפקידו של אבא חושי בתור מזכיר מועצת הפועלים מילא בתקופה זו אלמוגי.¹⁴ ב-11 בפברואר 1948, בפגישה עם בן-גוריון, עמד חושי על הקושי להשיג פועלים יהודים לעבודה בבתי הזיקוק והציע 'להכניס "חיילים" [מגויסים]. גם לנמל יש להכניס 200-300 "חיילים"'.¹⁵ כעבור ימים אחדים, ב-15 בפברואר 1948, בדיון בוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה, הציע אלמוגי לאשר את כינונו של משטר עבודה צבאי, וחושי הוסיף הסברים והערות והבהיר שתקופת החירום מחייבת חשיבה במונחים חדשים, כלומר, הסתגלות למציאות של מלחמה. ידיעות מ.פ.ח. - ביטאון

9. ראה לעיל, הערה 5.

10. ז' ברש, 'חטיבת עבודה צבאית (חע"ץ) בחיפה', הפועל הצעיר, 46 (17.8.1948).

11. יוסף אלמוגי אל ראש הממשלה הזמנית ושר הביטחון [בן-גוריון], 16.6.1948, א"צ 230/72/1999.

12. החלטות ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה מיום 25.4.1948, אה"ע 250/IV.

13. מ' ליסק, 'בניין מוסדות בתפישת בן-גוריון', בתוך: ש' אבינרי (עורך), בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל-אביב 1988, עמ' 111.

14. י' אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 63.

15. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 11 בפברואר 1948, א, תל-אביב 1982, עמ' 230.

של מועצת פועלי חיפה - דיווח על הדיון הזה וציין שאבא חושי הוא שהעלה את ההצעה בדבר הנהגת משטר חירום בגיוס ובעבודה.¹⁶ הוועד הפועל של מועצת הפועלים קבע פה אחד שיש 'צורך הכרחי להשליט משטר של משמעת בגיוס, בהגנה ובעבודה, יש הכרח לגייס אנשים מגילים מסוימים ביחידות צבאיות וביחידות עבודה. יחידות העבודה תהיינה נתונות תחת משמעת כמו היחידות הצבאיות. כל עניני שכר, תנאים סוציאליים וכו' נשארים בסוברניות של מועצת הפועלים'.¹⁷

ההצעה לכונן משטר עבודה צבאי ביטאה גם את הרצון לחלק את הסיכון ואת העומס בתחום הביטחון בין ציבור גדול יותר של פועלים, כלומר, להעמיק את השוויון במאמץ הבטחוני. חלוקה הוגנת יותר של המאמץ הבטחוני היה בה להשפיע לטובה 'על הרוח המלחמתית של החיילים המגויסים'. כמו־כן נועדה ההצעה להגדיל את מספר המגויסים למשימות צבאיות של 'ההגנה'.

נראה שההצעה למיליטריזציה של כוח העבודה היתה קשורה גם למערך הכוחות בהנהגת היישוב היהודי בחיפה: בין מועצת הפועלים למפקדת 'ההגנה' שררה מתיחות, והיחסים בין אבא חושי, מזכיר מועצת הפועלים, ובין משה כרמל, מפקד מחוז חיפה, היו משובשים. חושי, מזכיר הדומיננטי של מועצת הפועלים, שהיתה גוף מרכזי בעיר, היה בעל השפעה רבה על ענייניה של חיפה ושאלף להגביר את מעורבותו גם בענייני 'ההגנה'. בשנות ה־30 תבע לכלול את אנשי 'פלוגות הפועל', יציר כפיו, ב'הגנה' ביחידה נפרדת, ולמנות את מפקדיהן במסגרת ההסתדרות למפקדים גם במסגרת 'ההגנה'. יעקב דורי, מפקד מחוז חיפה בעת ההיא, לא הסכים לדרישה הזאת. כשהחליף מישה פלוטקין את דורי שב חושי וניסה להשיג מעמד אוטונומי ל'פלוגות הפועל' במסגרת 'ההגנה', הדבר לא עלה בידו, אבל בשל מאמציו נוצרה מתיחות בינו לבין מפקדת 'ההגנה' בחיפה.¹⁸ ייתכן אפוא שההצעה לארגן את כוח העבודה במתכונת צבאית נועדה גם היא להעמיק את מעורבותו של חושי בתחום הביטחון ולעקוף את כרמל, שתבע למנוע מחושי מעורבות בנושאים צבאיים. כרמל גם לא היה מרוצה ממינויו של חושי בידי בן־גוריון, לפי הצעתה של ועדת המצב בחיפה, למרכז הפעולה להבטחת מעמדם של היהודים במפעלים ובשירותים החיוניים ולהפעלתם.¹⁹ רעיון המיליטריזציה של כוח העבודה לא היה זר לבן־גוריון, שכן הוא חייב את כינון של מסגרות המוסתתות על מרות, בקרה ופיקוח, כדי לתת מענה לצרכים

16. 'משטר חירום ושוויון בעומס הגיוס והעבודה', ידיעות מ.פ.ח, 23 (17.2.1948).

17. החלטות ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה מיום 15.2.1948, א"ע IV/250.

18. מ' נאור, 'חיפה והמאבק', בתוך: מ' נאור, "בן־ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה 1918-1948, ירושלים 1989.

19. ר' קורן, הטבח בבתי הזיקוק והבטחון במקומות עבודה מעורבים בחיפה: תשי"ח, רמת אפעל 1988, עמ' 47-48. על מינויו של חושי למרכז הפעולה להבטחת מעמד היהודים במפעלים ושירותים חיוניים ראה: מכתבי בן־גוריון אל ועדת המצב בחיפה (12.2.1948); אל הרמטכ"ל (29.2.1948); אל מ"ג לוי, יו"ר ועדת המצב בחיפה (29.2.1948); ואל אבא חושי (29.2.1948), אב"ג, תכתובת.

דוחקים ולבעיות בעתות מצוקה. עוד בשנת 1921 הציע בן-גוריון להקים צבא עבודה בעל משמעת. חברי אחדות-העבודה, מפלגתו של בן-גוריון בשנות העשרים, שעל-פי הצעתו היו אמורים להתגייס לצבא העבודה, נתבעו להישמע בלי ערעור לפקודת הנהלת צבא-העבודה בנוגע למקום, למקצוע ולסדר של העבודה.²⁰ ב-1950 העלה בן-גוריון רעיון להקים גדודי עבודה וחבורות במשטר צבאי או מעין צבאי לעולים; כן הציע שמפלגתו, מפא"י, תגייס גדודים של מתנדבים חלוצים, שיתנדבו לשנתיים לשליחות חלוצית שתידרש מהם לפי הוראות של מפקדה חלוצית עליונה.²¹ תפעול מערכות ייצור ושירותים חיוניים באמצעות יחידות עבודה הנתונות במשטר צבאי היה אפוא רעיון מקובל על בן-גוריון. אבל הוא הסתייג מן הכוונה להניח את הטיפול בנושא השכר והתנאים הסוציאליים בידי מועצת הפועלים. לשיטתו, 'המגויסים בגדודי עבודה דינם יהיה ככל שאר המגויסים - כלכלתם ותמיכת משפחתם תהיה על חשבון השורה [ה'הגנה'] [...] ועבודתם תיחשב כשירות צבאי'.²² בן-גוריון גם הוסיף לגדודי העבודה יעדים מלבד תפקידם המקורי - תפעול מפעלים ושירותים חיוניים; המגויסים לגדודי עבודה יתאמנו ויוכשרו לפעילות צבאית ויועסקו בעבודות ביצורים וכבישי ביטחון. כלומר, גדודי העבודה נועדו להעמיק את הגיוס ולהגדיל את מספר המגויסים למשימות צבאיות ישירות.

מועצת פועלי חיפה גיבשה הצעה מפורטת להקמת חטיבות עבודה, והביאה בחשבון את הערותיו של בן-גוריון. החטיבות, על-פי ההצעה, 'תרכזנה פועלים מגויסים, מאומנים [ההדגשה במקור] במשטר וארגון צבאי [...] חטיבות חיל העבודה תאומנה ותודרכנה במקצועות הצבאיים, ובמיוחד באלה הקשורים בעבודתן, ותהוונה גורם בר-משקל לבטחון מקום וסביבת המצאן'.²³ המגויסים לחטיבות העבודה לא יהיו זכאים לתנאי שכר מועדפים לעומת המגויסים האחרים. בשלב הראשון תכלול החטיבה החיפאית שלושה גדודים, שבכל אחד מהם 500 חיילים; גדודים אלה יורכבו מדרגי משנה: פלוגות, מחלקות וכיתות. על-פי ההצעה יכלול הגדוד הראשון את עובדי בתי הזיקוק, הרכבת, הדלק ושומרי החברות וימוקם במפרץ; הגדוד השני יכלול את עובדי הנמל ופקידי החברות הבין-לאומיות וימוקם בעיר; והגדוד השלישי יכלול את עובדי הדואר, הטלגרף, כוונים, עובדי תחבורה ועובדי עירייה וישב על הכרמל. המחנה שעל הכרמל נועד לשמש גם בתור מפקדת החטיבה, בסיס קליטה למגויסים ומחנה אימונים. חטיבת העבודה החיפאית תהיה כפופה לנציג הפיקוד העליון בחיפה, וזה יכוון את פעולותיה על-פי צורכי העבודה ויתאם את משימותיה עם החטיבה הלוחמת ועם הפיקוד העירוני והנפתי.

20. ד' בן-גוריון, 'הצעות לוועידת אחדות העבודה' (הצעה ב), קונטרס, צב ו' באלול תרפ"א.

21. צ' צמרת, 'חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', קתדרה, 67 (מרס 1993).

22. ד' בן-גוריון אל א' חושי, 2.3.1948, אב"ג, תכתובת.

23. ראה לעיל, הערה 5.

מאז הועלה הרעיון לראשונה החלו ראשי מועצת פועלי חיפה, חושי ואלמוגי, לפעול במרץ לשם מימושו. בתחילת חודש מרס האיץ חושי בן-גוריון לאשר גיוס של יחידות עבודה 'בהקדם הכי אפשרי' [ההדגשה במקור], מאחר ש'השעה דוחקת'.²⁴ בסוף אותו החודש, בפגישה עם בן-גוריון, הבהיר חושי את חומרת המצב במפעלים ובשירותים חיוניים, הדגיש את הצורך בתוספת של עובדים כדי לתפעל אותם והציע 'לגייס גדודי עבודה בגיל 25-35, גם בעלי משפחה', שישבו במחנות.²⁵ בישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות בחודש מרס הביע אלמוגי חשש מפני אובדן הנמל, הרכבת והדואר, והציע לרכז בני 30 עד 35 בקסקטינים ולהקים יחידות עבודה.²⁶ נראה שהעיצוב במימוש ההצעה נבע מחילוקי דעות בצמרת הביטחון. לצד המחייבים את הקמתן של יחידות עבודה צבאיות, כישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה', ומשה צדוק, ראש אגף כוח אדם במטכ"ל 'ההגנה', היו גם מתנגדים לרעיון - יוסף יורעאלי, חבר המפקדה הארצית של 'ההגנה', ולוי שקולניק (אשכול), שהיה בעת ההיא עוזרו של בן-גוריון וריכוז את הטיפול בצד הכלכלי והאזרחי של מערכת הביטחון.²⁷

בתחילת מאי 1948 האציל בן-גוריון סמכות לוועדת המצב בחיפה 'להכריז מיד צו על חובת גיוס בחיפה של בני 26-35 נשואים בעל[ין] ילד אחד או שנים, לגדודי עבודה, לשרת בנמל, ברכבת ובשאר מפעלים בעלי ערך ממלכתי'.²⁸ למעשה הוחל בגיוס לגדוד עבודה, שמגויסו עברו 'בתנאי פועלים רגילים ובשכר עבודה יומי', כלומר, לא היו במסגרת של משטר צבאי, לא קיבלו את שכרם מן הצבא ואף לא שהו במחנות צבאיים. ב-19 במאי 1948 דיווח אלמוגי לבן-גוריון על 1170 מגויסים.²⁹ רעיון המיליטריזציה של כוח העבודה - גיוס עובדים במתכונת צבאית ובמשטר צבאי - הוגשם רק לאחר הקמת המדינה. ב-20 במאי 1948 העביר שר הביטחון בן-גוריון אל אגף כוח אדם במטה הכללי ואל יוסף אלמוגי הנחיות בדבר הקמת חטיבות עבודה צבאיות: 'כל חייבי הגיוס הצמודים למקומות עבודה בעלי ערך מיוחד מבחינת המאמץ המלחמתי ירוכזו בחטיבות עבודה צבאיות [...] התשלום למגויסי חטיבות העבודה (כולל עזרה למשפחות) לא יעלה על התשלום הניתן למגויסים ומשפחותיהם'. על חטיבות העבודה יחולו 'המשטר הצבאי והמשמעת הצבאית' ולא יצורפו אליהן מפקדים וחיללים משוחררים, אלא באישור מיוחד של אגף כוח אדם. בן-גוריון קבע שבשלב הראשון תוקם חטיבת עבודה צבאית בחיפה, וזו תפעל בנמל, ברכבת, בדואר, בכתי הזיקוק, בחברות הנפט ובשדה התעופה. הוא הטיל את

24. א' חושי אל בן-גוריון, 'גיוס יחידות עבודה למפעלים חיוניים', 7.3.1948, אב"ג, תכתובת.

25. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 29 במרס 1948, א, עמ' 325.

26. י' קרלנבוים, פרוטוקול ישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות, 10.3.1948, אה"ע.

27. י' קרלנבוים, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 18.8.1948, אה"ע.

28. ד' בן-גוריון אל ועדת המצב בחיפה, 5.5.1948, אב"ג, תכתובת.

29. יוסף קרלנבוים מוסר אינפורמציה על גיוס הפועלים בחיפה, 19.5.1948, א"צ

מלאכת הקמת החטיבה החיפאית על אלמוגי, מינה אותו למפקדה והורה לו להשלים את ההקמה בתוך שבועיים.³⁰ מינויו של אלמוגי למפקד החטיבה היה ביטוי לתפקידים המכריע של ראשי מועצת פועלי חיפה ביוזמה להקמת החטיבה, ואפשר להם להעמיק את מעורבותם בנושאי ביטחון. בתחילת יוני 1948 אישר בן-גוריון לאלמוגי להטיל על מגויסי חטיבת העבודה משימות בטחוניות מתוך לחיפה, כלומר לחרוג מייעודן המקורי, ובלבד שלא תיפגע העבודה במפעלים ובשירותים החיוניים.³¹

האישור להקמת חטיבת עבודה צבאית בחיפה ניתן חודש אחד לאחר שהשתלטו היהודים על העיר. למעשה חלפה הסכנה לעובדים היהודים במפעלים ובשירותים החיוניים, ומן הבחינה הזאת שוב לא היתה הצדקה למיליטריזציה של כוח העבודה. כמו־כן לא היה צורך עוד, ודאי לא באורה רשמי, בחטיבת עבודה צבאית בתור מכשיר לגיוס עובדים לשם תפעול מערכות הייצור והשירותים החיוניים, שכן הממשלה הסמיכה את שר העבודה והבינוי 'להתקין תקנות לשעת-חרום בנוגע לגיוס כחות האדם במדינה לשרות העם, פרט לאנשים המגויסים בכחות המזוינים של המדינה או שיתבעו על ידי שר הבטחון לכחות המזוינים'.³² באמצע יוני חתם שר העבודה והבינוי מרדכי בנוסב על תקנות לשעת חירום לגיוס כוח אדם, שעסקו בחובת שירות עבודה ובריתוק עובדים למפעלים חיוניים.³³ סוגיית התקנות לשעת חירום לגיוס כוח אדם ומעורבותו של שר העבודה והבינוי בשאלת חטיבת העבודה הצבאית תידון בהרחבה בהמשך המאמר.

היוזמה להקמת חטיבת עבודה צבאית דומה מבחינות אחדות לרעיון שצמח ברוסיה בתקופת הקומוניזם המלחמתי, בשנות מלחמת האזרחים, בדבר ארגון כוח העבודה במסגרות צבאיות לשם תפעול מערכות כלכליות אזרחיות. ברוסיה נדון הרעיון על רקע הפגיעה החמורה במשק בכלל ובייצור התעשייתי בפרט, בראש ובראשונה בתעשייה הכבדה. כדי להתגבר על מצוקת המחסור בכוח עבודה הנהיג השלטון הקומוניסטי, במסגרת הקומוניזם המלחמתי, מדיניות כוח אדם שכללה שירות עבודה חובה, הטלת משמעת על כוח העבודה והכוונתו. בשלהי 1919 הציע לב טרוצקי לפתור את בעיות התעשייה באותן שיטות שסייעו להביא את הניצחון במלחמת האזרחים. ומאחר שאי אפשר לגייס עובדים לתפעול התעשייה אלא רק באמצעות חיולם, הציע טרוצקי את רעיון המיליטריזציה של העבודה כאמצעי שיסלול את הדרך להתחדשות הכלכלה ולצמיחת המשק. לשיטתו, העבודה האזרחית תהיה נתונה למשמעת צבאית, והמנהל הצבאי הוא שיספק את כוח האדם ליחידות התעשייה. בתהליך זה ימלא קומיסריון המלחמה, שבראשו עמד טרוצקי, את תפקידי קומיסריון העבודה. חיל העבודה הראשון הוקם לא באמצעות מיליטריזציה של העבודה האזרחית דווקא, אלא באמצעות הפיכתו של חיל סדיר - הארמייה השלישית, שסיימה את

30. ד' בן-גוריון אל אכ"א ויוסף אלמוגי, 20.5.1948, שם.

31. ד' בן-גוריון אל יוסף אלמוגי, 3.6.1948, שם.

32. עתון רשמי, 3 (31.5.1948).

33. עתון רשמי, 5 (16.6.1948), תוספת ב'.

משימותיה המלחמתיות וחנתה באוראל - לצבא עבודה. בחודש ינואר 1920 היתה הארמייה השלישית לארמיית העבודה המהפכנית הראשונה. אחר-כך הוקמו עוד חילות עבודה, בעקבות הסכתן של יחידות צבאיות בקווקז ובאוקראינה ליחידות של עבודה אזרחית. חילות העבודה הועסקו במכרות, בכריית עצים ובחקלאות. הם קיימו משמעת צבאית ושלחו דוחות על הישגים וגם על כשלונות. בעקבות הפרידה מן הקומוניזם המלחמתי והנהגת 'המדיניות הכלכלית החדשה' (נא"פ) במרס 1921, השתנתה גם מדיניות כוח העבודה, וחילות העבודה סיימו את תפקידם.³⁴

מדיניות כוח העבודה בתקופת הקומוניזם המלחמתי והמיליטריזציה של העבודה היו קשורות לסוגיה רחבה יותר: מעמדם של האיגודים המקצועיים ותפקידם במדינה הסוציאליסטית: האם יוכלו האיגודים במנהל של מדינת הפועלים כמו המוסדות הסובייטיים האחרים ויקבלו ממנה הוראות, או שמא ישמרו על מידה של עצמאות? ומה תפקידם העיקרי של האיגודים המקצועיים - המרצת הייצור והעמקתו על-ידי ארגון העבודה ופיקוח עליה, או הגנה על האינטרסים של הפועלים בלא תלות ביסודות אחרים של מדינת הפועלים? הנהגת המפלגה הקומוניסטית החזיקה בהשקפה 'יצרנית' - העמדת האינטרסים של הייצור מעל לצרכים האישיים של העובדים ומעל לתביעותיהם האישיות - וגרסה שבתהליך המהפכה על האיגודים המקצועיים להיות מוסדות של המדינה הסוציאליסטית, ובתור שכאלה עליהם להתרכז בהקפדה על משמעת עבודה והגברת הייצור. השקפה זו על מעמדם של האיגודים המקצועיים ותפקידם במדינה הסוציאליסטית תאמה את מדיניות כוח העבודה ואת המיליטריזציה של העבודה בתקופת הקומוניזם המלחמתי. ואילו מיעוט מבין הבולשביקים - אנשי האיגודים המקצועיים - וכן המנשביקים התנגדו להכפפת האיגודים למרות המדינה הסוציאליסטית ולשלילת עצמאותם. לדידם אין האיגודים המקצועיים יכולים להסתלק מתפקידם המסורתי - הגנה על האינטרסים של הפועלים ועל צורכיהם. כיוון שכך מתחו ביקורת גם על הפעלתם של אמצעי כפייה במסגרת מדיניות העבודה, ושללו את המיליטריזציה של העבודה.

לשילוב של עבודה והגנה בארץ-ישראל היו תקדימים - גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור והפלמ"ח. אבל מי שמבקש להשוות בין חטיבת העבודה הצבאית ובין גדוד העבודה והפלמ"ח ימצא שהרמיון ביניהם רופף למדי. התוכנית להקמת חטיבת עבודה צבאית, כמו התפיסה של צבא עבודה אצל בן-גוריון, היתה שונה מרעיון גדוד העבודה בשנות ה-20. גדוד העבודה הוקם בחודש אוגוסט 1920 והושתת בראשיתו על תפיסה חלוצית-צבאית, מעין צבא עבודה, שהתברר בו ארעית. עם יעדיו נמנו עבודות נדרשות בעלות ערך לאומי-ישובי, כיבוש ענפי עבודה חדשים ותפקידי

34. על המיליטריזציה של כוח העבודה ושאלת מעמדם של האיגודים המקצועיים ותפקידם ברוסיה ראה: " דויטשר, טרוצקי: נביא נושא-נשק 1879-1921, תל-אביב תשט"ז; לי שפירא, המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, תל-אביב 1961; א"ה קאר, המהפכה הרוסית: מלנין עד סטאלין 1917-1929, תל-אביב 1982; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution* 1917-1923, [n.p.] 1984

הגנה. מלבד היעדים האלה כלל הגדוד יסודות חברתיים של גיהול עצמי דמוקרטי של הפועלים וקופה כללית, כלומר חיי שיתוף. בשנה הראשונה לקיומו עבר הגדוד תהליך של חיפושי דרך ושל התגבשות רעיונית וארגונית. מאמצע שנת 1921 המיר הגדוד את התפיסה החלוצית-הצבאית ברעיון הקומונה הכללית, שאינה אמצעי אלא מטרה בפני עצמה. כלומר, הגדוד היה לגוף קומונלי-וולונטרי שהשתית את ארגון תהליכי העבודה על העיקרון של גיהול עצמי דמוקרטי, והיה משוחרר משליטתה של מערכת מנהלית ביורוקרטית הייררכית המרכזת בידיה את כל הסמכות.³⁵ בגדוד נמתחה ביקורת על רעיון צבא העבודה של בן-גוריון משנת 1921:

סכנה של קפיצה זו [סטייה] ישנה בהצעתו של בן-גוריון לתת להתפתחות גדוד-העבודה שלנו כיוון של יצירת צבא-עבודה. ההבדל בין גדוד-העבודה ובין צבא-העבודה הוא לא רק במדות הרחבות, אלא גם בצורת הארגון [...] הסכנה היא אם נשתדל באופן מלאכותי להגדיל את המדות, ואז נבוא מגדוד-העבודה, המשמש עתה מקום התרכזות חפשי לעובדים, השואפים ליצור בעבודה חברה חדשה - לצבא-העבודה, שיש לו זכות-קיום רק אז, כאשר יש הכרח לגייס לעבודה [...] לא חובת-עבודה עומדת אצלנו על הפרק. אין לנו היכולת להכריח את האנשים החיים על הבטלה, שילכו לעבוד, ואת אלה שבאים הנה לעבוד, אין צורך להכריח. חשוב שבבילנו לעת-עתה רק הסדור הפנימי בעבודה [...] לעובד שלנו יש דרישה תקיפה ביותר בנוגע לחופש בבחירת המקום, העבודה, החברה.³⁶

אכן, יש מידה של דמיון בין חטיבת העבודה הצבאית ובין גדוד העבודה מבחינת התפיסה החלוצית-הצבאית שלו, יעדיו בחודשי קיומו הראשונים והשילוב של עבודה עם הגנה; אבל התפיסה העומדת ביסוד חטיבת העבודה הצבאית היתה שונה תכלית השינוי מרעיון הקומונה הכללית שעל-פיו עוצב הגדוד מאמצע שנת 1921. חטיבת העבודה הצבאית היתה שונה גם מן הפלמ"ח, למרות השילוב של עבודה ופעילות צבאית במסגרת הפלמ"ח - יוזמה שצמחה בקיבוץ המאוחד ואומצה גם בידי הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות. הקיבוצים סיפקו ליחידות הפלמ"ח דיור וכלכלה, ובתמורה ייחדו אנשי הפלמ"ח חלק מזמנם לעבודה במשקי הקיבוצים וחלק אחר לאימונים. בתוכנית זו אמנם היתה גלומה תרומה כלכלית למשקים שסבלו בעת ההיא ממחסור בידיים עובדות, ובתנועה הקיבוצית היו מי שהבינו את היתרון הזה, כגון ישראל אידלסון (בר-יהודה), איש הקיבוץ המאוחד. אבל לא חשבונם הכלכלי של

35. על גדוד העבודה בהרחבה ראה: א' שפירא, 'החלום ושברו: התפתחותו הפוליטית של גדוד-העבודה ע"ש טרומפלדור 1920-1927', בדרך, ג (דצמבר 1968); י' גורני, 'אחדות-העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973, עמ' 250-257; א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה: גדוד העבודה עלי-שם יוסף טרומפלדור בארץ-ישראל, תל-אביב 1980, עמ' 98-114, 122-125.

36. מ"ל קרפ, 'להצעת בן-גוריון', קונטרס, צה (כ"ז אלול תרפ"ה).

הקיבוצים הוא שהכריע את הכף לטובת היוזמה הזאת, אלא חשבון קיומו של הפלמ"ח. משטר העבודה והאימונים אפשר להתגבר על המצוקה התקציבית החמורה והיה האמצעי לקיים את פלוגות הפלמ"ח.³⁷ בשני הגופים היה אפוא שילוב של עבודה והגנה, אבל חטיבת העבודה הצבאית היתה נתונה במשטר צבאי כדי לבצע עבודות אורחיות חיוניות, ואילו הפלמ"ח מילא תפקיד צבאי בלבד, והעבודה בקיבוצים נועדה לאפשר את קיומו ולא לתפעל מערכות כלכליות. מהטעם הזה, גם בשעה שחרגה חטיבת העבודה מייעודה הראשוני והחלה למלא תפקידים צבאיים לא דמתה אפוא לפלמ"ח כלל ועיקר.

המחלוקת על חטיבת עבודה צבאית

חטיבת העבודה הצבאית בחיפה מנתה כ־2200 מגויסים - חיילים ומפקדים. החטיבה היתה מורכבת משלושה גדודים: גדוד 301, שאנשיו עבדו בנמל; גדוד 302, שמגויסיו עבדו בדואר וברכבת; וגדוד 303, שאנשיו הועסקו בעבודות נמל ונפט. כמו־כן כללה החטיבה מטה וגדוד מוקטן שמספרו 303/5.³⁸ לכל גדוד היה מחנה משלו, ששימש למגורי המגויסים. אנשי החטיבה היו נתונים במשטר צבאי וקיבלו כלכלה, משכורת ותמיכה במשפחותיהם כמקובל בצבא ובלי קשר לשכרם במקום העבודה. ביולי 1948 הוכנס שינוי בסעיף השכר, ונקבע שכל עוד יועסקו המגויסים במפעלים מהם גויסו לחטיבה - ינתן להם השכר שקבלו עד גיוסם בנכחי ההוצאות שהצבא יוציא להחזקתם.³⁹ השינוי בשיטת השכר היה קשור להחלטה להרחיב את הגיוס ולהקים חטיבות עבודה צבאיות גם בתל־אביב ובירושלים, וגם נבע מן החשש מפני התמרמרות ותסיסה בקרב המגויסים. כצד מגויסים שעבדו במפעלים ובשירותים חיוניים בקביעות או על־פי קריאה למילוי משימות דחופות, כגון פריקת אוניות, מילאו חיילי החטיבה תפקידים צבאיים. הם עברו אימונים והכשרה צבאית; השתתפו בפעילות קרבית כגון כיבוש הכפר טירה שמדרום לחיפה (כיום טירת־הכרמל) ב־16 ביולי 1948; עבדו בבניית ביצורים והועסקו בשירותים צבאיים כגון אחסון, תובלה והספקה. עם הזמן פחת שיעורם של החיילים שעבדו במפעלים ובשירותים אורחיים חיוניים, ואילו שיעורם של המגויסים שהופנו לתפקידים צבאיים הלך וגדל. אין בידינו נתונים מדויקים, אבל אפשר להעריך שבאוגוסט 1948 השתייכו יותר ממחצית מחיילי החטיבה לסוג השני. הכוונה המקורית - הפעלתם של שירותים ומפעלים חיוניים - אמנם לא נזנחה לחלוטין, אבל ייעודה של חטיבת העבודה הצבאית השתנה, וגדל המשקל שניתן לתפקידיה הצבאיים.

37. י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק א, תל־אביב 1972, עמ' 395-397; מ' פעיל, מן 'ההגנה' לצבא ההגנה, תל־אביב 1979, עמ' 194-197; י' עילם, ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח, תל־אביב 1979, עמ' 164.

38. מכתב מאת חטיבת עבודה צבאית (בהתיימ' א' בן־דב) אל ראש אגף כוח האדם, אלוף משה צדוק [ואחרים], אוגוסט 1948 [בלא תאריך מדויק], א"צ 580/56/90.

39. ל' שקולניק אל שר העבודה [מ'] בנסוב, 7.7.1948, שם.

התמורה בייעודה של חטיבת העבודה הצבאית נבעה מן המחסור החמור בכוח אדם למשימות צבאיות. בישיבת הממשלה ב-20 ביוני 1948 דיווח בן-גוריון על ישיבת מפקדי החזיתות:

המסקנה הכללית של כל המפקדים היתה שערב ההפוגה הגיעה עייפות החיילים עד כלות הנפש. בכל יחידה שלחמה יש מספר לא קטן של הרוגים ומספר גדול יותר של פצועים וישנם גם עריקים [...] הדבר הכללי והרחוק שאינו סובל דיחוי הוא שלאחר שנצל קודם את זמן ההפוגה למנוחה, נקדיש את כל שאר הזמן לאימונים. אולם יחד עם זאת מוכרחים לעשות גיוס מידי, כי הכוחות אזלו.⁴⁰

כמו־כן היה צורך ליצור 'רזרבה' של מגויסים בכוח שקיבלו הכשרה צבאית כלשהי. חטיבת העבודה הצבאית נתפסה כאמצעי להעמקת הגיוס לצבא ולמתן אימון ראשוני למגויסים, ומן הטעם הזה תמך המטה הכללי בקיומה. משה צדוק, ראש אגף כוח אדם, ייחס לה חשיבות וראה בחיוב את שילובם של חייבי גיוס במסגרת ארצית של חטיבות עבודה צבאיות ואת החלפתם לאחר זמן בנשים ובמבוגרים.⁴¹ במשרד הביטחון התקבלה אפוא החלטה שיילודי השנים '1918-1930, ששוחררו מגיוס מטעמים משקיים, יגויסו מיד לצבא ויאורגנו בה.ע.ץ. [חטיבת עבודה צבאית] במחנות מיוחדים'. עוד נקבע שהמגויסים 'משיכו לעבוד במפעלים שבהם עבדו עד גיוסם - עד אשר יותלפו בפועלים אחרים'.⁴² כלומר, חטיבות העבודה הצבאיות נועדו לשמש מעין מחנות מעבר למגויסים בכוח לצבא, שעברו במקומות עבודה חינויים ועדיין לא נמצא להם תחליף. ב-26 ביולי פרסם מרכז הגיוס צו בדבר גיוס לחטיבות עבודה צבאיות. הכוונה היתה להתחיל את הגיוס בשלוש הערים הגדולות ובסביבותיהן ולאחר מכן להחילו, בשעת הצורך, גם על מקומות אחרים.⁴³ הצו פורסם בלא דיון מקדים בממשלה ובלא אישורה.

חטיבת עבודה צבאית אכן הוקמה בתל-אביב והורכבה משלושה גדודים (שמספריהם 311, 312, 313). בירושלים, ככל שהעליתי מן המקורות, לא הוקמה חטיבה כזאת. אמנם במכתב מאת מועצת פועלי ירושלים אל המפקח הכללי על כוח האדם במשרד העבודה והבינוי צוין דבר קיומן של חטיבות עבודה בירושלים,⁴⁴ אבל לא נמצאו לכך סימוכין אחרים. יתר-על-כן, בהנחה מאת ראש אגף כוח אדם במטכ"ל לפירוק חטיבות העבודה הצבאיות דובר על מטות החטיבות והגדודים בחיפה

40. ד' בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית י"ב/ש"ח, 20.6.1948, א"מ.

41. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 4 ביולי 1948, ב, תל-אביב 1982, עמ' 576.

42. מכתב אל מרכז הגיוס [כנראה מאת בן-גוריון], 13.7.1948, אב"ג, תכתובת.

43. פ' גוברין, צו־קריאה תש"ח: התגייסות היישוב למערכה, תל-אביב 1976, עמ' 101-102.

44. מכתב מאת מועצת פועלי ירושלים אל המפקח הכללי על כוח האדם במשרד העבודה והבינוי [מנחם בדר], 23.7.48, א"צ 580/56/90.

ובתל-אביב בלבד.⁴⁵ נראה אפוא שאם הוקמו בירושלים יחידות עבודה לא נעשה הדבר במתכונת של חטיבת עבודה צבאית.

מידת יעילותה של חטיבת העבודה הצבאית כמכשיר להפעלת שירותים ומפעלים חיוניים היתה שנויה במחלוקת כמו שאלת עצם קיומה. לפי דיווחו של אלמוגי, מפקד החטיבה, עלה פריון העבודה בנמל חיפה, ותפוקת הפריקה לפועל גדלה מ-2.6 טון ליום לפני הקמת החטיבה ל-3.5 טון ליום אחרי שילוב חייליה בנמל; במקומות עבודה אחרים היו 'שניויים לטובה וגם לרעה'.⁴⁶ לעומת זה, על המשמר, בטאונה של מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת), שהתנגדה לחטיבת העבודה הצבאית, דיווח על פריון עבודה ירוד, לרבות בנמל חיפה.⁴⁷ אין בידינו נתונים על פריון העבודה במפעלים שהועסקו בהם אנשי חטיבת העבודה הצבאית, אבל אפשר להעריך שהפעלת שירותים ומפעלים חיוניים באמצעות החטיבה אכן פגעה בפריון ובתפוקה. המשטר הצבאי והסדרים הצבאיים הקשיחים - אישורי תנועה לחיילים, מועדי ארוחות והובלות - והפניית מגויסים למשימות צבאיות ולא למקומות העבודה, לעתים בלא התחשבות בצורכיהם של המפעלים והשירותים החיוניים ובלי תחליף, כל אלה פגמו בסדרי העבודה ובאפשרות להפעיל משמרות ולעבוד שעות נוספות, והקשו את ביצוען התקין של העבודות. על קשיים כגון אלה דיווח מנהל הדואר בחיפה:

מאז הוקמה החטיבה, העבודה בדאר סובלת ועוזעים קשים והבטחת שרות דאר תקין אינה אפשרית בתנאים הקיימים. במקרים רבים מספר רב של עובדים לא הופיעו לעבודה, היות ועוכבו במחנה לשם אימונים או תפקידים צבאיים אחרים, לעתים אף בלי הודעה מוקדמת, ותמיד מבלי להועף אתי אם הדאר יוכל לעמוד בפני העדר האנשים מעבודתם [...] גם אלה מחע"ץ המופיעים לעבודה, קשורים לסדרי המחנה מסוימים כגון תחבורה, זמני אכילה וכו', סדרים המפריעים בהרבה לדיקנות הופעתו של פקיד לעבודה ומלוי תפקידו במלא הזמן הקצוב לו. תקלה נוספת היא הקשי להעסיק בעת הצורך אנשי הע"ץ שעות נוספות וזה משום שבהיותם קשורים לזמני תחבורה קבועים, אי אפשר אחרי השעות האלה.⁴⁸

קשיים דומים במקומות עבודה חיוניים אחרים הם שהניעו את שר האוצר אליעזר

45. 'פרוק ה.ע.צ. חיפה ותל-אביב והקמת מחנות מעבר ומיון בחיפה ובתל-אביב', מכתב מאת ראש האגף [אכ"א] אל מת"ם [מחלקה לתפקידי מטה באכ"א], 19.10.1948, א"צ 1003/50/299.

46. 'אלמוגי אל ראש הממשלה הזמנית ושר הביטחון [בן-גוריון]', 20.6.1948, א"צ 580/56/90.

47. מ' אבינתי, 'הע"ץ או מאמץ מלחמתי', על המשמר, 2 באוגוסט 1948; מ' בנטוב נפגש עם נציגי פועלי בתי הזיקוק; 'המסייעת התע"ץ למאמץ המלחמתי', על המשמר, 11 באוגוסט 1948.

48. מנהל הדואר בחיפה [בלא מען, כנראה אל מנהל מחלקת הדואר, הטלגרף והטלפון במשרד התחבורה], 2.8.1948, א"צ 580/56/90.

קפלן לומר ש'ענין ה.ע.צ. הולך ומסבך את המצב בכל המשרדים ובבתי-החרושת'.⁴⁹ נראה שהתפוקה והפריון נפגעו גם בשל מורת-הרוח של העובדים ממעמדם כמגויסים, משהייתם במחנות ומתנאי השירות שלהם. כל אלה כרסמו במוטיבציה שלהם. חלק מן המגויסים לחטיבה בחיפה היו ממורמרים מפני שהגיוס היה מקומי ולא ארצי, ואפילו בחיפה עצמה לא גויסו כל העובדים במפעלים ובשירותים החיוניים, כגון עובדי חברת החשמל. בין המגויסים לחטיבה היו שלא ראו בעין יפה את השילוב של חיילים ופועלים והעדיפו גיוס לצבא ומילוי משימות צבאיות בלבד. היו בהם שנטו 'להסתדר' בשירותי המחנה ולא יצאו למקומות עבודתם החיונית. אלמוגי אמנם גרס ש'אנשים מסוימים נסו ומנסים לביים התמרמרות של החיילים' - כוונתו היתה לאנשי מפ"ם. נראה שלמפ"ם אכן היתה יד בהתססת המגויסים, אבל גם לאלמוגי היה ברור שישנו גם חלק שנוח לו יותר לא להמצא במחנות צבאיים ולקבל עליהם את עול המשמעת והאמונים...⁵⁰ מטיחי ביקורת בחטיבה הוצאו ממנה וגויסו לשירות צבאי רגיל.⁵¹ שיטה זו שימשה תקדים לדפוס התנהגות דומה בשביתת הימאים הגדולה בשנת 1951, הידועה בשם 'מרד הימאים'. כדי לשבור את השביתה הוצאו צווי גיוס לימאים שובתים, וכן ננקטו אמצעים אחרים, כגון גיוס מתנדבים וימאים מחוסרי עבודה והתערבות המשטרה מתוך שימוש בכוח. דמות מפתח במאבק נגד הימאים השובתים היה אלמוגי, מזכיר מועצת פועלי חיפה בעת ההיא.⁵² שאלה אחרת בעניין חטיבת העבודה הצבאית היתה שאלת עלות אחזקתה. הפער בין ההוצאות השוטפות לאחזקת החטיבה - כלכלה, הכולות, שירותים למיניהם, משכורת אישית (מעין דמי כיס) ותמיכה במשפחות המגויסים - ובין ההכנסות מהעסקת אנשיה במפעלים ובשירותים חיוניים היה כ-125 אלף לא"י (לירות ארץ-ישראליות).⁵³ הסכום הזה היה כ-3 אחוזים מן ההוצאות המקומיות החדשיות של תקציב הביטחון, שהסתכמו בכ-4 מיליון לא"י לחודש.⁵⁴ הפער הזה שבין ההוצאות להכנסות נוצר מפני שרק חלק מן המגויסים הועסקו בעבודות שהכנסה בצדן, ואילו האחרים עסקו בפעילות צבאית או מילאו תפקידי פיקוד, מנהל ומתן שירותים. מלבד הקיום השוטף של אנשי החטיבה היו הוצאות על אחזקת המחנות, ביגוד וכיוצא באלה, שלא נלקחו בחשבון המפורט למעלה. בשל ההוצאות הגדולות הציע אברהם

49. א' קפלן אל ל' שקולניק, 16.8.1948, שם.
 50. 'חטיבת עבודה צבאית', מכתב מאת י' אלמוגי אל ראש הממשלה הזמנית ושר הביטחון, 16.6.1948, א"צ 230/72/1999.
 51. 'המגויסים בחטיבות העבודה הצבאיות דורשים חקירה בסדרי המחנות', על המשמר, 24 ביוני 1948.
 52. על שביתת הימאים בהרחבה ראה: צ' סגל, 'איגוד הימאים 1935-1953: מאגדה מקומית - לאיגוד ארצי', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1976.
 53. א' זברסקי, מנהל הכספים במשרד הביטחון, אל ד' בן-גוריון, שר הביטחון, ואל א' קפלן, שר האוצר, 29.7.1948, א"צ 230/72/1999.
 54. י' גרינברג, 'מימון מלחמת העצמאות', הציונות, יג (1988).

זברסקי, מנהל הכספים במשרד הביטחון, לשר הביטחון בן-גוריון ולשר האוצר קפלן 'לרון מחדש על כל ענין הקמת ת.ע.צ'.⁵⁵

ואולם על כל השאלות הללו של יעילות, תפוקה ופריון, של ההתמרמרות והתסיסה בקרב המגויסים ושל עלות החזקתם האפילו שתי שאלות יסוד: האחת - האחריות להפעלת מפעלים ושירותים חיוניים בתקופת חירום; שאלה זו קשורה לסוגיה רחבה יותר - מעורבותו של הצבא בביצוע משימות ועבודות שאינן צבאיות במהותן. השאלה השנייה נגעה במעמדו של כוח העבודה במפעלים ובשירותים חיוניים, בזכויותיו ובארגון שאליו השתייך - ההסתדרות - בשעת חירום. שתי השאלות היו שנויות במחלוקת ועוררו פולמוס בעל אופי פוליטי-מפלגתי. מצדו האחד של המתרס ניצבה מפא"י, ומצדו האחר - מפ"ם. השאלה הראשונה נדונה בממשלה, ואילו השנייה לובנה במוסדות ההסתדרות הכללית.

בסוף מאי 1948 הסמיכה הממשלה הזמנית את שר העבודה והבינוי מרדכי בנטוב 'להתקין תקנות-לשעת-חירום בנוגע לגיוס כחות האדם במדינה לשרות העם, פרט לאנשים המגויסים ככחות המזוינים של המדינה או שייתבעו על ידי שר הביטחון לכחות המזוינים'.⁵⁶ באמצע יוני הוציא שר העבודה והבינוי 'תקנות-שעת-חירום לגיוס כוח אדם' שכללו שני מרכיבים: חובת שירות עבודה וריתוק עובדים למקומות עבודה חיוניים. התקנות הללו הקנו לשר העבודה והבינוי סמכויות רחבות להכוננת כוח העבודה ולארגונו בשעת חירום. בנושא שירות עבודה נקבע בתקנות שיכל איש מבן 16 עד 55 שנה וכל אשה מבת 16 עד 50 שנה, תושבי המדינה, שאינם מגויסים גיוס מלא בצבא-ההגנה או במשטרת המדינה חייבים בשרות עבודה. אדם שנקרא לשירות עבודה חייב לקבל כל עבודה שיכוון אליה בידי גורם מוסמך בשירות העבודה. עם זה הובהר בתקנות שההפניה לעבודה תביא בחשבון הכשרה ומקצוע, מקום מגורים, מין, גיל, מצב בריאות או נכות, כדי להשיג תועלת מרבית מן העובד. על-פי התקנות רשאי שר העבודה והבינוי להכריז על מפעל, מוסד, משרד וכיוצא באלה כעל גוף חיוני. העובדים במפעלים חיוניים ייחשבו 'לעובדים מרותקים למקום עבודתם', הממלאים חובת שירות עבודה. אין לפטר עובדים מרותקים אלא מחמת התנהגות שלילית, ורק בהסכמת ועד העובדים ובהיתר שירות העבודה. נאסר להעביר עובד מרותק למפעל או לעבודה שלא נרשמו כחיוניים והעובדים בהם לא רותקו, אלא באישור שירות העבודה. כמו כן נאסר על עובדים מרותקים לפרוש מעבודתם, אלא אם קיבלו אישור משירות העבודה.⁵⁷ התקנות האלה התבססו על התקנות ועל הניסיון שהצטבר באנגליה בימי מלחמת העולם השנייה. אמנם בתקנות שעת חירום לגיוס כוח אדם לא היתה התייחסות לשכר העבודה, אבל הונח 'שכל אדם מקבל בעבודתו את השכר הרגיל בעבודה זו'.⁵⁸

יישום התקנות הלכה למעשה היה בו לעורר מחלוקת בין משרד העבודה ובין

55. א' זברסקי (לעיל, הערה 53).

56. 'הודעה בדבר מתן סמכות להתקין תקנות-לשעת-חירום', עתון רשמי, 3 (31.5.1948).

57. 'תקנות-שעת-חירום לגיוס כוח אדם', עתון רשמי, 5 (16.6.1948), תוספת ב'.

58. מ' בנטוב, פרוטוקול הישיבה השבע-עשרה של מועצת המדינה הזמנית, 9.9.1948, א"מ.

משרד הביטחון והצבא, בעיקר מפני שלא היו הסדרים קודמים ולא נצבר ניסיון בתחום הזה. נקודת המוצא של בנטוב היתה שאין להפקיד את האחריות לכוח העבודה בתקופת חירום בידי הצבא. צורכי המשק מחייבים את הקמתה של רשות נפרדת, בעלת זווית ראייה רחבה יותר, שאינה מתמקדת בצרכים הצבאיים בלבד. רשות מעין זו תאזן את עמדת הצבא ותקנה משקל ליעדים כלכליים. בנטוב הכיר 'בסמכות הצבא בעניינים צבאיים, אבל במקרים, שפעולות הצבא משפיעות באופן חמור על עניינים אחרים, בלתי צבאיים, ההכרעות דינן ליעשות לא על דעת הצבא בלבד, אלא על דעת כל הגורמים'.⁵⁹ עצם הניסיון להפעיל מערכות ייצור ושירותים חיוניים באמצעות חטיבת עבודה צבאית טמן בחובו, לדעת בנטוב, אפשרות של פגיעה בהפעלתם ובהספקתם. התלונות שהגיעו אליו על הירידה בפיריון ובתפוקה, על הפגיעה בייצור ועל השינויים ביעדיה של החטיבה – הגדלת משקלם של התפקידים הצבאיים – כל אלה רק חיוקו את דעתו בעניין זה. זאת ועוד, פעילותה האורחית של חטיבת העבודה הצבאית תפפה את תחום אחריותו של משרד העבודה והבינוי לתפעול שירותים ומפעלים חיוניים. לפיכך שלל בנטוב את המשך פעילותה של חטיבת העבודה הצבאית והתנגד לצו הגיוס לחטיבות עבודה צבאיות שהוצא ב־26 ביולי 1948, כאמור למעלה.⁶⁰ לממשלה הציע להמשיך 'בגיוס לחע"ץ כיהודות נעות, המיועדות לעבודות צבאיות וחיוניות שאינן צריכות ריתוק עובדים'.⁶¹ כלומר, התפקיד של תפעול שירותים ומפעלים חיוניים יופקע מידי חטיבת העבודה הצבאית.

הצבא ומשרד הביטחון, לעומת זה, היו מעוניינים בהמשך קיומה של חטיבת העבודה הצבאית, שכן כאמור ראו בה אמצעי להעמקת הגיוס לצבא. דומה שבמשרד הביטחון היתה גם הערכה שהמשימה המוטלת על משרד העבודה והבינוי בהכוונת כוח אדם למקומות עבודה חיוניים כבדה וגדולה ממידותיו ואי אפשר להפקידה בידיו. נראה שבצבא גם היתה נטייה להתפשט לתחומים רחבים ולעסוק בנושאים שאינם מענייניו הישיר דווקא. הדבר בא לידי ביטוי בעמדתם של הצבא ושל משרד הביטחון כלפי מאמציו של שר העבודה והבינוי ליישם הלכה למעשה את האחריות והסמכות להכוונת כוח העבודה וארגונו בשעת חירום. בהצעותיו של בנטוב לצמצם את מסגרת תפקידיה של חטיבת העבודה הצבאית ראה בן-גוריון משום נטילת סמכות, שאינה ברשותו, להתערב בענייני ביטחון.⁶² הוא תקף את משרד העבודה והבינוי על שלא 'נקף אצבע להקל על מאמץ המלחמה – צריך היה לגייס כוחות עבודה, ועד עכשיו לא גייסם, ואין הוא צריך להשיא עצות לצבא איך לאמן אנשים'.⁶³

59. מ' בנטוב, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"ב/ש"ח, 28.7.1948, א"מ.

60. מ' בנטוב, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"א/ש"ח, 25.7.1948, א"מ. בישיבת הממשלה ציין בנטוב שצו הגיוס לחטיבות עבודה צבאיות פורסם ב־25 ביולי 1948, ולא ב־26 ביולי 1948, כמצוין בספרו של פ' גוברין (ראה לעיל, הערה 43).

61. מ' בנטוב (לעיל, הערה 59).

62. ד' בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"א/ש"ח, 25.7.1948, א"מ.

63. ד' בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"ו/ש"ח, 18.8.1948, א"מ.

למעשה עסק משרד העבודה והבינוי בעיקר 'בכיבו שרפות', כלשונו של בנטוב, כלומר, טיפל בבעיות המיוחדות שהתעוררו במפעלים ובשירותים חיוניים, אבל לא עסק בגיוס כוח עבודה. אפשר שהדבר היה קשור בחוסר ניסיון ובהיעדר מנגנון מתאים במשרד העבודה, בזמן הקצר שחלף מאז פורסמו התקנות לשעת חירום לגיוס כוח אדם, ובשיתוף פעולה לקוי מצד הצבא ומשרד הביטחון. בנטוב טען שהמרכז לגיוס לא שיתף פעולה כראוי ולא העביר נתונים על מגויסים ופטורים מגיוס – מה שהקשה את גיוס כוח העבודה ואת הכוונתו. גם הצבא לא פעל בתיאום עם משרד העבודה: 'ראינו את עצמנו במצב של אייכולת פעולה, מפני שעם כל פעולה שהתחלנו בה – באו פקודות הצבא וגיוסי הצבא והפכו את הקערה על פיה'.⁶⁴

המחלוקת בסוגיית חטיבת העבודה הצבאית היתה כאמור חלק משאלה רחבה יותר – התפשטות הצבא לתחומים שאינם צבאיים במהותם וניכוסם על-ידינו. בנטוב ובן-גוריון נחלקו בדעותיהם בעניין נוסף שהיה קשור לשאלה זו – סלילת דרך בורמה. הצבא, בתמיכת בן-גוריון, ביקש לסלול בעצמו את קטע הדרך מחולדה עד בית-מחסיר. כמה נימוקים היו לו: א) ניצול חיילים שאינם בתעסוקה מבצעית. בן-גוריון חיפש 'דרכים להפיכת הצבא לגוף שלא יסתפק באכילה בלבד, אלא יעשה עבודה פרודוקטיבית';⁶⁵ ב) בסלילת הכביש יש משום סיכון בטחוני, שכן קטע ממנו חשוף לאויב היושב בלטרון; ג) התקציב לסלילת הכביש היה צבאי, ועל כן מן הדין שהצבא יבצע את העבודה; ד) לצבא יש יחס מיוחד, רגשי, כלפי דרך בורמה. ואילו בנטוב תבע את הפקדת האחריות לסלילת הכביש בידי משרד העבודה והבינוי ודחה את טיעוני הצבא. לענייננו חשובה העמדה העקרונית שהציג בנטוב בשאלת תפקידי הצבא ותחומי פעולתו:

השאלה היא אם מדיניותנו מכוונת להרחבת שטחי פעולתו של הצבא או לשחרורו מרברים שאין הכרח שדוקא הוא יוציאם לפועל ועל ידי כך לאפשר לו להתרכז בעיקר בענינים ששום סקטור מלבדו לא יוכל לעשות בהם. לדעתי עלינו ללכת בדרך השניה. בעיה זו יכולה להתעורר על כל צעד ושעל [...] על משרד הבטחון לדעת לגיס משרדי הממשלה אשר יש ביכולתם לעזור לו ואינו רשאי לעשות באופן עצמאי דברים שצריכים לעבור דרך צינורות ממשלתיים אחרים. אני חושב שזה הקו הנכון שלפיו עלינו לנהוג.⁶⁶

שר הפנים יצחק גרינבוים הרחיב את הדיון מבירור חלוקת תפקידים וסמכויות בין משרדי הממשלה לדיון בדמות המדינה והחברה, וגרס שיש לרסן את הצבא:

לצבא ולמשרד הבטחון יש נטיה להתרחבות מתמדת [...] ועלינו לרסן באופן מתמיד את הצבא ולהחליש את התכונה הזאת. דברים שאין הכרח שהצבא יעשה אותם – אין צריך לעשותם. יש כוח לצבא, יש אוטוריטה לצבא,

64. מ' בנטוב (לעיל, הערה 59).

65. ד' בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה הומנית ל/ש"ח, 1.9.1948, א"מ.

66. מ' בנטוב, פרוטוקול ישיבת הממשלה הומנית ל/ש"ח, שם.

והיחס אל הצבא הוא יחס של חיבה ודבר זה חשוב ונותן לצבא אפשרות להשתלט למעשה על כל שטחי החיים. לעם יש יחס של קדושה אל הצבא ולכן יש לצבא השפעה [ו]הוא יכול להטביע חותמו על כל מערכות החיים. לכן צריך לרסן ולהגביל במקצת את הנטיות האלה.⁶⁷

גרינבוים תמך אפוא בהצעת בנטוב שמשרד העבודה הוא שיסלול את הכביש, ובהצבעה שנערכה בממשלה תמכו בדעתו של בנטוב שבעה שרים, אף לא אחד מהם ממפא"י; בעמדת בן-גוריון תמכו שני שרים - הוא עצמו ושר התחבורה דוד רמז, שניהם ממפא"י. אפשר שהחלוקה הזאת על-פי ההשתייכות המפלגתית ביטאה את חששם של שרים ממפלגות אחרות מפני ריכוז עוצמה יתרה בידי ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון ממפא"י.

שאלת מעמדו של כוח העבודה במפעלים ובשירותים חיוניים ומעמדה של ההסתדרות עוררה חילוקי דעות חריפים, שהבליטו פער עמוק בין מפ"ם למפא"י. מפ"ם לא שללה את הקמתן של יחידות שתעסוקנה בעבודות הנדסה בעלות אופי אזרחי למטרות צבאיות, כגון בניית ביצורים, סלילת דרכים, הקמת גשרים, במסגרת צבאית, דוגמת ה'חפדים' בצבא האנגלי, אבל התנגדה לחטיבת עבודה צבאית בתור מסגרת שנועדה לתפעל מערכות ייצור ושירותים אזרחיים חיוניים. הפתרון למקומות העבודה האלה היה, לשיטתה, בריתוק עובדים. כלומר, מפ"ם דחתה את הניסיון לכולל תחת קורת גג צבאית אחת מגויסים שעיסוקם במפעלים ובשירותים אזרחיים ומגויסים שעוסקים באימונים, בעבודות הנדסיות צבאיות ובפעילות מבצעית. את העוסקים במתן שירותים אזרחיים תבעה לשחרר מן המסגרת הצבאית.

בתחילה, בדיון שהתקיים בפברואר 1948 בוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה, אמנם תמכו נציגי מפ"ם במועצה בהקמתן של יחידות עבודה, אבל כעת היא נקבע, כאמור, שמועצת הפועלים היא שתהיה אחראית לנושא השכר והתנאים הסוציאליים. כמו-כן הובן שמדובר בארגון הכרחי להפעלת מערכות ייצור ושירותים חיוניים. אלא שחטיבת העבודה הצבאית, כפי שהוקמה ופעלה, לבשה למעשה צביון אחר. התנגדותה של מפ"ם לחטיבת העבודה הצבאית התבססה על כמה וכמה טיעונים: הגיוס לחטיבה גורם למרירות ומכרסם במוטיבציה של המגויסים; תפעול שירותים ומפעלים חיוניים באמצעות החטיבה פוגם בתפוקה ובפיריון העבודה ופוגע בייצור; רק חלק מן המגויסים לחטיבה עובדים במפעלים חיוניים, ולפיכך אין היא ממלאת את ייעודה העיקרי; וקיום החטיבה מצריך הקצאה מיותרת של תקציבים גדולים, שאפשר להפנותם לייעדים חשובים יותר ומועילים יותר מן הכתינה הצבאית. כלומר, בהזקתה והפעלתה של חטיבת העבודה הצבאית יש משום חוסר יעילות ובזבוז של משאבים - גם כוח אדם וגם כסף - ולפיכך היא פוגעת במאמץ המלחמתי. יתר-על-כן, החטיבה אינה נחוצה עוד עכשיו, לאחר שהשתנו התנאים ששררו לפני השתלטות היהודים על חיפה: 'כל זה שייך לתקופה הפרה-היסטורית ואיננו שייך לתנאים של עכשיו. אין כל

67. גרינבוים, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית ל/ש"ח, שם.

צורך במאמץ מיוחד ואין כל צורך בגיוס חיילים בכדי להבטיח את העבודה התקינה של כל המפעלים החיוניים בחיפה [...] היקף העבודה שם הוא מצומצם ביותר. יש די פועלים, כדי להבטיח את העבודה בהם'.⁶⁸

עקרונית יותר היתה הביקורת שמתחה מפ"ם על הפגיעה בזכויות העובדים. הכפפתם של העובדים המגויסים למרותם של מפקדים צבאיים 'בענייני חברה ועבודה' פוגמת בתנאי עבודתם, יוצרת תלות של העובדים במפקדים, מנטרלת את האיגוד המקצועי המופקר על הגנת האינטרסים של העובדים ועל השמירה על זכויותיהם, ומערערת את מעמדו במקומות העבודה. בשל הכרסום ביכולתה של ההסתדרות לנהל מאבקים מקצועיים עלול מעמדה בקרב העובדים להיפגע. מפ"ם גם מצאה טעם לפגם בזהות שבין הנהגת מועצת פועלי חיפה ובין הפיקוד על החטיבה. אלמוגי, שהיה שני לחושי במועצת הפועלים, התמנה כאמור למפקד החטיבה. במפלגה קבלו על שההסתדרות אינה מעורבת בתהליך קבלת ההחלטות על הקמת חטיבת העבודה הצבאית, אף שמדובר בעניינם של העובדים בכלל ובתנאי עבודתם בפרט, ובהוצאתם מתחום טיפולה ודאגתה. ברל רפטור ראה בכך ביטוי למגמה כוללת יותר של הפקעת תפקידים מידי ההסתדרות לאחר הקמת המדינה:

אין מקריות ששאלות אלה לא נתבררו במסגרת הסתדרותית. הסיבה לכך הנה יותר עמוקה ויסודית. הפתרון והטיפול בשאלת בטחון וצבא חדל להיות ענין של ההסתדרות וביתה [...] בחיי ההסתדרות נפתרות שאלות אלה בתקופה זו אחרת, אין כלל דיון ואין כלל שתוף של כלל ההסתדרות בדיונים אלה והנימוק הוא פשוט תכלית הפשטות - שאלות אלה הן במסגרת הטיפול וההחלטה של משרד הבטחון והממשלה [...] בית הועד הפועל וההסתדרות כולה אינם חיים יותר את [ה]מעשה הבטחוני הצבאי וכל שטח חיים זה שהוא כל כך חיוני לכל ארץ ישראל נעקר ממנה והכל קשור למדינה ולשלטון.⁶⁹

עמדה זו היתה חלק מתפיסתה הכוללת של מפ"ם בשאלת מעמדה של ההסתדרות במדינה, שעל-פיה אין בהקמת המדינה כדי לשנות את יעדיה ואת תפקידיה היסודיים של ההסתדרות ולהשמיט מידיה תחומי פעילות.⁷⁰ לביקורת שמתחה מפ"ם על חטיבת העבודה הצבאית היה גם צד פוליטי-מפלגתי. דומה שהמפלגה ביקשה לנצל את רגשות המרירות של חלק מן המגויסים ולגייס את תמיכתם בה באמצעות דברי הביקורת האלה. מפ"ם היתה מעוניינת לחזק את מעמדה של ההסתדרות ולשמור על מכלול תפקידיה, לרבות מעורבות בנושאים בטחוניים, לעומת חוגים במפא"י שתמכו בתפיסה ה'ממלכתית', שהייתה העברת תחומי פעולה

68. 'י' וושצינה, מועצת ההסתדרות ס"א, 10-12.8.1948, אה"ע 207/IV.

69. ב' רפטור, שם, שם.

70. על סוגיה זו ראה בהרחבה: 'י' גרינברג, 'עמדותיה של מפ"ם בשאלות ההסתדרות', בתוך: 'א' מרגלית (עורך), השמאל המאוחד: דרכה החברתית של מפ"ם בראשית המדינה, 1948-1954, א, גבעת חביבה 1991, עמ' 224-235.

לידי המדינה. משקלה והשפעתה של מפ"ם בהסתדרות היו גדולים יותר משהיו בממשלה. נראה שגם היריבות והקצנת המאבק בין מפא"י למפ"ם בחיפה גרמו להחרפת הביקורת שמתחה מפ"ם על המתרחש בחיפה.⁷¹ מצד אחד, אפשר שמפ"ם חששה מפני תוצאותיה האפשריות של הזהות שבין הנהגת מועצת הפועלים ובין הפיקוד על חטיבת העבודה - הגברת התמיכה במפא"י ופגיעה בחברי מפ"ם ותומכיה; מצד אחר שימשה חטיבת העבודה הצבאית מטרה להתקפה על הנהגת מפא"י בחיפה. בישיבה של לשכת מפא"י עם משלחת מחיפה בחודש יוני 1948 ציין אחד מנציגי המפלגה בעיר ש'ענין החטיבה הצבאית בחיפה מחרף מיום ליום. מפ"ם מנהלת פעולת השמצה והסתה, והופכת את כל הענין לענין מפלגתי [...] הדבר צופן בתוכו הרס רב לענין ולמפלגה'.⁷²

נציגי מפא"י דחו את הביקורת מצד מפ"ם. הקמת חטיבת עבודה צבאית אפשרה להפעיל מפעלים ושירותים חיוניים חשובים ותרמה למאמץ הצבאי בהיותה מסגרת להעמקת הגיוס, הטענה שהתפוקה ירדה גדחתה. יתר-על-כן, הירידה בפריזון, אם אכן היתה, נזקפה לחובתה של מפ"ם, שכן התעמולה שניהלה נגד החטיבה גרמה לתסיסה ולרכדוך ופגיעה במוטיבציה של המגויסים. על הביקורת כנגד ההוצאה התקציבית הכרוכה בהפעלת החטיבה נאמר 'שכל ענין המלחמה הוא בזבוז גדול וכל סכום שמוציאים על מלחמה זה בזבוז וקשה מאוד לקבוע איזה סכום הוא יותר מבזבוז'.⁷³ גם על החשש מפני פגיעה בזכויות העובדים ובמעמדו של האיגוד המקצועי נאמר שאין לו על מה להסתמך: 'לא נכון הדבר שהח.ע.צ. כפי שקיימת, מוציאה את החברים מארגונייהם המקצועיים או מורידה את תנאי עבודתם. להיפך, נכון הדבר שבמקרים רבים העברתם לח.ע.צ. גורמת להעלאת רמת חייהם ושכרם', כך ציין פ' לבון במועצת ההסתדרות בחודש אוגוסט 1948.⁷⁴ זאת ועוד, במפא"י גרסו שדברי הביקורת של מפ"ם מונעים מכוחו של שיקול מפלגתי - הרצון לנגח את מפא"י ולגייס תמיכה במפ"ם. בבטאון מפא"י הפועל הצעיר נאמר ש'הרווח המפלגתי המפוקפק הביא את מפ"ם עד לידי אבדן כל שווי משקל בהמצאת נימוקי סרק'.⁷⁵

כנגד הביקורת של מפ"ם טענו במפא"י שהשילוב של עבודה והגנה אינו 'נטע זר בתולדות תנועת הפועלים הארצישראלית'.⁷⁶ הכוונה היתה לגדוד העבודה - מקור שממנו יגו גם חטיבת העבודה הצבאית וגם הפלמ"ח. 'אין כל הבדל בין הרעיון הזה [חטיבת העבודה הצבאית] והרעיון היסודי של הפלמ"ח שכוונתו היתה לקיים את האנשים על בסיס עבודתם, שישתמשו בעבודתם כדי לאמן אותם ולהחזיקם למקרה

71. על המאבק החרף בין מפא"י למפ"ם בחיפה ראה: י' אלמוגי, בעובי הקורה, עמ' 86-89.

72. א' איזנשטט, ישיבת לשכת מפא"י מיום 22.6.1948, אמ"ע, חטיבה 2 25/48.

73. פ' לוביאניקר, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 18.8.1948, אה"ע.

74. פ' לוביאניקר, מועצת ההסתדרות ס"א, 10-12.8.1948, אה"ע 207/IV.

75. ו' ברש, 'חטיבת עבודה צבאית (הע"ק) בחיפה', הפועל הצעיר, 46 (17.8.1948).

76. מדברי ל' שקולניק בישיבת מועצת פועלי תל-אביב, בתוך: 'המסייעת הח"ע" למאמץ המלחמה?', על המשמר, 11 באוגוסט 1948.

הצורך.⁷⁷ כאמור, חטיבת העבודה הצבאית, בדומה לגדוד העבודה ולפלמ"ח, אמנם שילכה עבודה והגנה, אבל אלה היו גופים שונים בתכלית. ייתכן שההשוואה ביניהם לא נועדה אלא לנגח את מפ"ם - בייחוד את הקיבוץ המאוחד - שטיפחה את הפלמ"ח והשפיעה עליו השפעה רבה. אנשי מפ"ם, מצדם, דחו את ההשוואה הזאת וטענו שגדוד העבודה, שלא כחטיבת העבודה הצבאית, היה גוף וולונטרי שביקש להגשים רעיונות חברתיים ואנשיו 'באו מתוך רצון חופשי ורצו בצורה חברתית ובאידיאליים חברתיים'.⁷⁸ ההשוואה עם הפלמ"ח העליבה והכעיסה את אנשי מפ"ם, והם הגיבו בחריפות: 'אל יביאו פתאום השוואות בין חע"ץ לפלמ"ח, בין מיוזג עבודה לחימה, אין כל דמיון בין ערכו ומשקלו של הפלמ"ח המאורגן בהתייבות במשקים לבין הוצאת פועלים ממקורות [ממקומות?] עבודתם, לרכוש במחנה, לא לאפשר להם לגור בכתיים, מכלי כל התועלת שישנה במעשה זה', אמר ברל רפטור.⁷⁹ ויוסף בנקובר טען שלעומת כשלונה של חטיבת העבודה הצבאית והצורך בפירוקה, 'הפלמ"ח, החומר האנושי שלו, החנוך התנועתי של חבריו והגרעינים ההתיישבותיים בתוכו - תוך אמוץ צבאי יסודי וממושך - הופכים אותו לכוח צבאי היעיל ביותר [...] לכן יודע הפלמ"ח ללחום כאשר הוא לוחם ולהיות חיים פנימיים - כחלוץ, כלוחם, כמתישב'.⁸⁰ הדברים האלה היו בבחינת סימן לוויכוח הנוקב שהתפתח זמן קצר לאחר מכן בנושא פירוק מטה הפלמ"ח.⁸¹

כשם שהיוזמה להקמת חטיבת עבודה צבאית בארץ דומה לרעיון של הקמת צבא עבודה ברוסיה, כך אפשר למצוא קווי דמיון גם בין המחלוקות שעוררו היוזמות הללו בארץ-ישראל וברוסיה. כמו ברוסיה, גם הביקורת בארץ שללה את המיליטריזציה של כוח העבודה, דחתה את הפעלתם של אמצעי כפייה והביעה דאגה למעמדו של האיגוד המקצועי וליכולתו להגן על טובת ענייניהם של העובדים. מפ"ם, שהחזיקה באידאולוגיה חברתית-כלכלית רדיקלית ונטתה לכיוון ברית-המועצות, הציגה עמדה דומה לזו של המנשביקים ושל מיעוט מבין הבולשביקים. מפא"י, לעומתה, חייבה את קיומה של חטיבת העבודה הצבאית - אמצעי דומה לצבא העבודה ברוסיה, שנתמך בידי רוב הבולשביקים.

בסוף יולי 1948 בחרה הממשלה בוועדת שרים וכן הוקמו שתי ועדות - צבאית וממשלתית, כדי לדון בהמשך קיומה של חטיבת העבודה הצבאית.⁸²

77. פ' לוביאניקר (לעיל, הערה 73).

78. פ' בנדורי, מועצת ההסתדרות ס"א, 10-12.8.1948, אה"ע 207/IV.

79. ב' רפטור, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 18.8.1948, אה"ע.

80. י' בנקובר, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 18.8.1948, אה"ע.

81. על פירוק מטה הפלמ"ח ראה בהרחבה: א' שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: טוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית. 1948, תל-אביב 1985, עמ' 50-57; י' גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, ירושלים ותל-אביב 1986, עמ' 211-240.

82. חברי ועדת השרים היו ד' בן-גוריון, מ' בנטוב, פ' ברנשטיין, י' גרינבוים ומ' שפירא. לשר א' קפלן ניתנה אפשרות להיות נוכח בישיבות הוועדה. ראה: פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"ב/ש"ח, 28.7.1948, א"מ.

הוועדה הצבאית שמינה בן-גוריון הורכבה משלושה אלופים מן המטה הכללי: יוסף אבידר ראש אג"א, צבי איילון סגן הרמטכ"ל ומשה צדוק ראש אכ"א.⁸³ לנגד עיניה של הוועדה הצבאית היה שחרור בהיקף גדול, מטעמים משקיים, של חיילי גיוס. לפי נתונים שהיו בידי הוועדה עמד פוטנציאל המגויסים, ילידי השנים 1912–1930, על 95,000, אבל בפועל גויסו רק 53,800; בניכוי שחרורים מסיבות רפואיות היה מספר חיילי הגיוס שעדיין לא גויסו 31,700, כלומר שליש מפוטנציאל הגיוס. מאחר ששיעור ההשתמטות היה קטן הניחה הוועדה שמרבית השחרורים מגיוס היו מטעמים משקיים. חבריה אמנם לא הטילו דופי בהחלטות על השחרורים, אבל גרסו שאפשר להחליף משוחררים רבים בעובדים מבוגרים יותר או בנשים. עמדת הוועדה היתה ש'הצורך החיוני בכוח אדם צעיר לצבא מחייב החלפה מידית של כל חיילי הגיוס בגילים אלו המשוחררים לרגל תעסוקתם במשק חיוני, בלא חיילי גיוס. על-ידי החלפה זו אפשר יהיה למלא יחידות לוחמות'. הוועדה לא סמכה על יכולתו של משרד העבודה והבינוי לבצע את המשימה, וסברה ש'ההחלפה המהירה של האנשים [המשוחררים מטעמים משקיים] אפשרית רק על-ידי חוקה צבאית ומנגנון צבאי משוכלל'. היא שינתה את ייעודן של חטיבות העבודה הצבאיות ולא ראתה בהן 'חטיבה צבאית לעבודה, כי אם מחנות מעבר לצבא', וכן מכשיר שיעסוק בארגון מילואים ובאימונים. היא המליצה לגייס אליהן 'את כל חיילי הגיוס, בשלב ראשון עד גיל 35, ששוחררו מגיוס ורותקו למקום עבודתם מטעמים משקיים'. מגויסים חיוניים, שאין להם תחליף, ישוחררו לחופשה בלא תשלום, ואילו האחרים ישהו במחנות עד להחלפתם במקום העבודה, ולאחר מכן יישלחו ליחידות לוחמות.⁸⁴

הוועדה הממשלתית בחנה את מסקנותיה של הוועדה הצבאית. חברי הוועדה היו אשכול, נציגו של בן-גוריון, מנחם בדר, נציגו של שר העבודה והבינוי, וסניה (שמעון) סירקין מאגף כוח אדם במטה הכללי. הוועדה הממשלתית אמנם לא שינתה את השם – 'חטיבת עבודה צבאית', אבל שינתה את ייעודה של החטיבה מן הקצה אל הקצה, ולמעשה ביטלה אותה. היא המליצה להקים חטיבות עבודה צבאיות בערים הגדולות שישמשו 'כמחנות בדיקה, מיון ומעבר של כל חיילי גיוס אשר שוחררו מטעמים משקיים'. את הללו הציעה למיין לשלושה סוגים: א) חיילי גיוס שאינם חיוניים, שאפשר להוציאם מן המפעל ולגייסם מיד, יתגייסו לאלתר ויועברו למחנה קלט צבאי; ב) חיילי גיוס חיוניים, שאין כל אפשרות להחליפם, יעברו תהליך של חיול ויושבועו, ולאחר מכן יקבלו חופשה בלא תשלום מן הצבא ויחזרו לעבודתם בתנאי עבודה רגילים; ג) חיילי גיוס שאפשר להחליפם בתוך פרק זמן מסוים בנשים או בגברים פטורים מגיוס יועברו למחנות של חטיבות העבודה הצבאיות ויחלפו בעבודתם בתוך תקופה של 4–6 שבועות. המגויסים שיופנו לחטיבות עבודה צבאיות יוסיפו לעבוד במפעליהם ויעברו 'אימונים צבאיים מינימליים'. עוד הציעה הוועדה

83. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 28 ביולי 1948, ב, עמ' 624.

84. אל שר הביטחון, 'מסקנות ועדת המטה הכללי לבדיקת עניני התע"ץ' (בהתימת האלופים יוסף אבידר, צבי איילון ומשה צדוק), 6.8.1948, א"צ 230/72/1999.

שהמגויסים החיוניים למקומות עבודתם, שיקבלו חופשה בלא תשלום מן הצבא, יאורגנו ביחידות מיוחדות במקומות עבודתם ויקבלו הכשרה צבאית כדי שיהיה אפשר להעמידם לרשות הצבא בשעת מצוקה. במפעלים ובשירותים שמעסיקים יותר מ-25 עובדים ייעשה המיון במקום העבודה, ואילו במקומות עבודה קטנים יותר יזמנו העובדים למתנות של חטיבות העבודה הצבאיות וימוינו על-פי אותן אמות-המידה.⁸⁵ ועדת השרים החליטה לבטל את חטיבות העבודה הצבאיות.⁸⁶ ב-10.8.1948 הנחה שר הביטחון בן-גוריון את המטה הכללי להקים במקומן מתנות מיון ומעבר ולמייץ את חייבי הגיוס, ששוחררו מטעמים משקיים, על-פי המלצות הוועדה הממשלתית.⁸⁷ חודשיים לאחר מכן, באוקטובר 1948, פרסם ראש אגף כוח אדם במטכ"ל הוראה לפרק את המסות של חטיבות העבודה הצבאיות והגדודים בחיפה ובתל-אביב, ולהקים שני מחנות מעבר ומיון - בחיפה ובתל-אביב. המתנות נועדו לקלוט עובדים ממקומות עבודה קטנים לצורך מיונם ועובדים חייבי גיוס הממתינים להחלפתם בנשים או בגברים פטורים מגיוס.⁸⁸ אין בידינו הסבר בדוק לפער הזמן שבין פרסום ההנחיה של שר הביטחון ובין פרסום ההוראה של ראש אגף כוח אדם. נראה שהוחל בחיסול החטיבה עוד קודם שיצאה ההוראה הרשמית. במכתב שנשלח מחטיבת העבודה הצבאית בחיפה בסוף חודש ספטמבר 1948 נאמר ששני מחנות כבר פורקו, ושני האחרים מצויים בתהליך פירוק.⁸⁹ ייתכן שהצבא היה מעוניין להמשיך ולקיים, ככל האפשר, את חטיבות העבודה הצבאיות בתור מכשיר גיוס, ולפיכך התמהמה ראש אגף כוח אדם במטכ"ל בפרסום ההוראה לבטל את החטיבה.

סיכום

היוזמה למיליטריזציה של כוח העבודה צמחה במועצת פועלי חיפה בחודשים הראשונים של שנת 1948. הפעלת מערכות ייצור ושירותים חיוניים באמצעות יחידות עבודה הנתונות במשטר צבאי נחשבה הכרחית בשל המחסור החמור בעובדים יהודים ובשל כשלונן של דרכים אחרות להשגת עובדים: שכנוע, ריתוק והפרשת עובדים ממקומות עבודה אחרים. נראה שההצעה למיליטריזציה של כוח העבודה היתה קשורה גם למערך הכוחות בהנהגת היישוב היהודי בחיפה - באמצעותה יכלה מועצת הפועלים, ובראש ובראשונה אבא חושי מזכיר המועצה, להעמיק את המעורבות בענייני ביטחון.

רעיון המיליטריזציה של כוח העבודה עבר כמה גלגולים. בשלב ראשון הכוונה

85. ישיבת ועדה ממשלתית לברור שאלות הח"ע"ן, סיכום, 6.8.1948, א"צ 230/72/1999.

86. מ' בנטוב, ד' בן-גוריון, פרושוקול ישיבת הממשלה הזמנית כ"ז/ש"ח, 18.8.1948, א"מ.

87. מכתב מאת ד' בן-גוריון אל המטה הכללי, 10.8.1948, א"צ 230/72/1999.

88. ראה לעיל, הערה 45.

89. מכתב מאת רופא החטיבה [חטיבת עבודה צבאית] אל ראש ש"ר [שירות רפואה], 'דוח

שבועי וחדשי', 29 בספטמבר 1948, א"צ 607/51/72.

היתה לגייס עובדים במתכונת צבאית ובמשטר צבאי כדי לתפעל מקומות עבודה חיוניים. בשלב שני היתה חטיבת העבודה הצבאית אמורה למזג עבודה במפעלים ובשירותים חיוניים עם תפקידים צבאיים. ככל שחלף הזמן גדל משקלם של התפקידים הצבאיים ופחתה חשיבותה של החטיבה לקיומם של מפעלים ושירותים חיוניים. בשלב השלישי והאחרון הוחלט להפוך את חטיבות העבודה הצבאיות למחנות מיון ומעבר. השינוי בייעודה של חטיבת העבודה הצבאית נבע מרצונם של הצבא ושל משרד הביטחון לראות בה עוד מכשיר לגיוס כוח אדם לפעילות צבאית, וכן מהשתנות מצב הביטחון בחיפה – לאחר השתלטות היהודים על חיפה חלפה הסכנה לעובדים היהודים במפעלים ובשירותים החיוניים, והממשלה הטילה על שר העבודה והבינוי את האחריות והסמכות לגייס כוח אדם לשירות עבודה ולרתק עובדים למפעלים חיוניים.

חטיבת העבודה הצבאית היתה ביטוי להשקפה שרווחה בעת ההיא במערכת הביטחון, שחייבה את מעורבותו של הצבא ואת הפעלתו לשם השגת יעדים לאומיים אזוריים. ביטוי נוסף להשקפה הזאת היה הפעלת הצבא במעברות ובקליטת העלייה. הקמת חטיבת העבודה הצבאית היתה גם ביטוי לתהליך של חיפוש אחר מסגרות ואחר דרכי פעולה מתאימות בשנותיה הראשונות של המדינה.

לשילוב של עבודה והגנה היו תקדימים בארץ-ישראל, בגדוד העבודה ובפלמ"ח, אבל ההשוואה בין הגופים האלה ובין חטיבת העבודה הצבאית אינה מבוססת. חטיבת העבודה הצבאית נבנתה במתכונת צבאית ושרר בה משטר צבאי כדי לאפשר ביצוע עבודות אורחיות חיוניות; גדוד העבודה, לעומת זה, היה מסגרת שיתופית וולונטרית, ואילו ליחידות הפלמ"ח נועד תפקיד צבאי והעבודה במשקים אפשרה את קיומן. עם זה אפשר להשוות את היוזמה להקמת חטיבת העבודה הצבאית בארץ עם הרעיון של ארגון כוח העבודה במסגרות צבאיות ברוסיה במלחמת האזרחים. הדמיון ביניהם ניכר גם במחלוקות שהתעוררו בארץ-ישראל וברוסיה בעקבות הקמת המסגרות האלה. בוויכוח שהיה בארץ נקטה מפ"ם עמדה דימה לזו של המיעוט בקרב הבולשביקים ושל המנשביקים ברוסיה, ואילו מפא"י אימצה את גישתם של רוב הבולשביקים.

חילוקי הדעות בעניין חטיבת העבודה הצבאית היו בשתי שאלות יסוד. האחת – האחריות להפעלת מפעלים ושירותים חיוניים בתקופת חירום. שאלה זו נדונה במסגרת הממשלה והיתה קשורה לסוגיה רחבה יותר – מעורבותו של הצבא בביצוע משימות ועבודות שאינן צבאיות במהותן. בדיון הובהרה אחריותו של משרד העבודה והבינוי להפעלת מערכות ייצור ושירותים חיוניים בתקופת חירום, ורוב השרים היו בעד מניעת התפשטות התפקודית של הצבא ובעד התמקדותו בתפקידים שרק הוא יכול לבצע. השאלה השנייה עסקה בזכויות של כוח העבודה במפעלים ובשירותים חיוניים בתקופת חירום ובמעמדה של ההסתדרות. הוויכוח בסוגיה זו התנהל במסגרת ההסתדרות: מפ"ם טענה שחטיבת העבודה הצבאית פוגעת בזכויות העובדים ועלולה לכרסם במעמדה של ההסתדרות, ואילו מפא"י גרסה שאין ממש בטענות האלה.